

Etnie, națiune, modernitate – o abordare critică a premiselor etno-simboliste

Abstract: *In my article I will try to examine some methodological assumptions proposed by Anthony D. Smith regarding the study of nations and nationalisms and discuss the relation between the ethnies and nation in his work in order to assess the implications they have on the wider theoretical model proposed by ethno-symbolism.*

Keywords: *nation, nationalism, ethnies, Anthony D. Smith, methodological assumptions.*

Introducere

În contextul în care „națiunea” s-a dovedit de-a lungul timpului un concept fluid, dificil de definit², Anthony Smith propune o serie de șase asumptii cu caracter metodologic și substanțial, pe de-o parte în ideea de a clarifica din punct de vedere analitic obiectul de studiu și, pe de altă parte, pentru a facilita calea către o definiție operațională a națiunii. Această serie de afirmații metodologice constituie în opinia mea nucleul dur epistemic al paradigmei dominante în cadrul studiilor de națiune și naționalism, etno-simbolismul, și incumbă anumite asumptii ce necesită o analiză mai atentă.

Nicolescu Valentin Quintus, PhD¹

Cercetător post-doctoral SNSPA

În articolul de față îmi propun mai întâi o examinare critică a premiselor metodologice propuse de Smith pentru ca, mai apoi, să încerc o evaluare a impactului pe care acestea îl au asupra programului de cercetare asumat și, în particular, asupra explicației privind geneza fenomenului național. Motivele pentru care am decis să abordez metodologia etno-simbolistă rezidă pe de-o parte în impactul pe care această abordare l-a avut asupra domeniului studiilor de națiune și naționalism, unde a devenit practic paradigmă dominantă, respectiv dorința de a rafina propriul demers de cercetare privind cazul românesc, ce vizează rolul jucat de percepția culturală a mediului natural în construcția națiunii și a identității naționale.

Caracteristici ale modelului teoretic etno-simbolist

Abordarea etno-simbolistă propusă de Anthony D. Smith este de dată relativ recentă, fiind menționată pentru prima oară sub această denumire în articolul lui Daniele Conversi „Reassessing Current Theories of Nationalism: Nationalism as Boundary Creation and Maintenance” din 1995³. În articolul amintit, Conversi, fost doctorand al lui Smith,

consideră că tipologia curentă a teoriilor privind națiunea și naționalismul trebuie augmentată cu o serie de noi dezvoltări teoretice, dihotomiei *instrumentalist-primordialist* adăugându-i un corp de trei noi abordări – homeostatică, tranzacționalistă, respectiv etno-simbolistă⁴. Etno-simbolismul se originează în lucrarea din 1982 a lui John Alexander Armstrong, *Nations before Nationalisms*⁵, în care cercetătorul american propune, pentru a explica fenomenul apariției națiunilor și naționalismelor, binomul *mit-simbol*. Abordarea sa accentuează factorii ideatici în detrimentul celor materiali, considerând că „mitul, simbolul, comunicarea și o întregă panoplie de factori atitudinali asociați sunt de regulă mult mai persistenți decât factorii materiali puri”⁶. În opinia lui Anthony Smith, abordarea mai degrabă primordialistă a lui Armstrong reușește „să pună laolaltă dovezi extrem de variate – administrative, legale, militare, arhitecturale, religioase, lingvistice, sociale și mitologice – din care construiește un set de modele vizând formarea lentă a identității naționale. [...] Astfel, Armstrong formulează un argument extrem de puternic privind apariția identităților naționale moderne de pe bazele acestor modele ale persistenței etnice și în mod special a influenței exercitate pe lungă durată istorică de, complexele mit-simbol”⁷. Pe aceste baze Anthony Smith va elabora modelul său etno-simbolist, ca o cale mediană între perenialism și modernism⁸. Deși nu contestă (în totalitate) rolul modernității în apariția naționalismului, Smith consideră că acesta nu este o creație a ultimelor secole, ci se bazează pe existența prealabilă a unor formule identitare etno-culturale. Mai mult, el nu vede în apariția modernității o linie de ruptură, ci una de continuitate în existența *longue durée* a comunităților etnice⁹. În siajul lui Armstrong, conceptele centrale ale paradigmei sunt miturile, memoria, valorile, tradițiile și simbolurile, ce sunt utilizate uneori de Smith ca intersanjabile, fără însă a clarifica întotdeauna procesul prin care acest lucru este posibil¹⁰, însă agregate în structuri complexe numite *mitmotoare* (*mythmoteurs*), ce identifică mitologia politică constitutivă a respectivului grup uman¹¹.

Asumpțiile metodologice etno-simboliste

Prima dintre acestea afirmă necesitatea separării analitice a națiunii și identității naționale de stat¹². Cu alte cuvinte, Smith consideră că evoluțiile/schimbările prin care națiunea și statul trec trebuie tratate în mod distinct, evitând astfel capcane precum asocierea sau semnul de identitate pus între „declinului statului” și cel al națiunii șamd. Deși disocierea analitică stat-națiune propusă de Smith poate apărea ca rezonabilă, în urma unei examinări mai atente se dovedește a fi problematică. Din punct de vedere istoric, națiunea (ca fenomen social) emerge exclusiv în relație cu statul sau cu ideea de stat – fie că vorbim, pentru a folosi termenii lui Ch. Tilly, despre națiunea patronată de stat sau de națiunea ce are drept scop formarea unui stat¹³, fapt confirmat nu doar în arealul european, așa cum de exemplu ilustrează cazul contemporan al kurzilor ori eforturile top-down de construire a națiunii în statele fostei lumi a treia¹⁴. În opinia mea, afirmația metodologică a lui Smith trebuie corectată în ideea în care nu orice tip de stat (înțeles ca organizație politică autoritară suverană în sens weberian) poate fi disociat de națiune, ci doar acele tipuri care nu sunt moderne. De exemplu, apelând tot la abordarea weberiană, observăm că ideal-tipul legitimității legal-raționale odată devenit dominant atrage după sine o serie de provocări în ceea ce privește loialitatea cetățenilor. Spre deosebire de modelele de organizare politică tradiționale, statul modern este o instituție abstractă și impersonală. În ordinea anterioară, loialitatea era în genere față de o persoană, de regulă cea a superiorului laic și/sau față de breaslă ori de comunitatea religioasă (eg Creștinătatea), reprezentată

de biserică etc. Aceste instanțe erau concrete, imediate, vizibile, cu o prezență activă și directă în raport cu comunitatea, fapt ce a favorizat existența unor loialități puternice și stabile. Statul modern însă, ca entitate abstractă, a necesitat strategii care să asigure loialitatea subiecților săi, una dintre acestea (dacă nu chiar cea mai importantă) constituind-o aceea de „încarnare” a sa în simboluri materiale și discursive. Așa cum foarte bine ilustrează Waller și Linklater, „persuadarea subiecților săi de a merge la război și de a-și plăti taxele au reprezentat scopul central al statului modern. Atât de vitală a devenit loialitatea politică încât statele au depus eforturi extraordinare pentru a și-o asigura, fiind gata să recurgă inclusiv la forță în cazul în care sentimentul slăbea ori înceta a se manifesta. Preferința statelor a fost de a menține în mod obișnuit (deși nu condiționat) niveluri cât mai înalte de loialitate prin dezvoltarea unei panoplii familiare de steaguri și imnuri, respectiv punând în funcțiune sistemul educațional pentru a insufla dedicarea față de stat în mințile și inimile viitorilor soldați și plătitori de taxe”¹⁵. Relația stat modern-națiune presupune, la nivel istoric, că orice stat modern își propune să se consolideze în jurul unei națiuni (accentuând fie etnia, fie performarea cetățeniei ca element caracteristic al acesteia ori o combinație a acestora) sau că orice națiune emergentă are drept scop fundamental constituirea unui stat modern. La nivel conceptual, elementele-cheie pentru înțelegerea acestei relații le constituie suveranitatea, respectiv auto-determinarea. Atâta vreme cât statul modern are la bază conceptul de suveranitate populară, va avea propensiunea către a constitui națiunea ca depozitară simbolică a suveranității și ca model explicit de legitimare atât față de societate, cât și față de alte entități politice similare. Consecința a suveranității populare, principiul autodeterminării (înțeles ca parte componentă esențială a națiunii¹⁶) la rândul său ilustrează relația bottom-up între națiune și stat – finalitatea legitimă a oricărui grup național este constituirea sa politico-instituțională ca stat-națiune. În această ordine de idei, distincția analitică stat/națiune este inutilă, atâta timp cât cele două concepte împărtășesc caracteristici definitorii comune, sugerând mai degrabă faptul că sunt co-constitutive și nu distincte. De altfel, în altă parte Smith consideră, în ciuda distincției pe care o propune, că doar națiunile și statele naționale sunt apte a oferi sentimentele de securitate, identitate și confort cultural de care indivizii au nevoie într-o lume aflată în permanentă schimbare¹⁷. Mai mult, așa cum remarcă Wimmer și Schiller, stabilirea națiunii și naționalismului pe de-o parte, respectiv a statului pe de altă parte ca obiecte separate de studiu au condus la diluarea până la dispariție a legăturii existente între construcția statală, democratizare, respectiv națiune și naționalism¹⁸. Statul modern este golit de dimensiunea sa națională și definit ca structură instituțională neutră ce asigură locul de manifestare diverselor grupuri de interese¹⁹, în timp ce națiunea este îndeobște înțeleasă ca aparținând unei cu totul alte arii de investigație științifică, cea a identității/lor, obturându-se astfel relația intimă existentă între modernizarea politică, construcția națiunii și cea a statului.

Într-un mod similar, Smith afirmă apoi că termenii de națiune, respectiv de identitate națională trebuie clar disociați de naționalism fie ca ideologie și mișcare politică, fie doar ca mișcare. De asemenea, consideră că trebuie totodată analizate separat de „sentimentul național”, care nu a fost organizat politic sau ideologizat²⁰.

Distincția mi se pare extrem de importantă, mai ales în ceea ce privește sublinierea celor două aspecte ale naționalismului – ca ideologie și ca mișcare social-politică (asupra relației națiune-identitate națională oprindu-mă mai jos). Smith surprinde în opinia mea o problemă extrem de importantă, ce merită explorată în profunzime, și anume aceea ridicată de cea mai veche și totodată des utilizată taxonomie a naționalismelor – civic-individualist/etno-colectivist

(sau romantic-colectivist/liberal-individualist, cum le identifică Margaret Canovan²¹). Apelând la distincția sugerată de Smith, observăm că în cazul clasificării menționate există o supra-punere implicată între dimensiunea ideologică și cea socială a naționalismului, fapt ce scade valoarea analitică a respectivei dihotomii.

Din această perspectivă, consider că tipologia clasică a naționalismelor trebuie rectificată, în sensul separării dimensiunii ideologice de cea sociologică, astfel putând identifica, în cazul primeia dintre ele, trei mari tipuri ideologice: naționalismul liberal, naționalismul conservator, respectiv naționalismul socialist²². În mod similar se poate construi o taxonomie vizând mișcările naționaliste, combinarea celor două oferind o paletă explicativă largă în privința fenomenului naționalist și totodată un instrumentar extrem de util în cercetarea formelor particulare ale acestuia, cum este de exemplu cazul populismului.

În al treilea rând, Smith consideră că termenii de „națiune” și cel de „identitate națională” operează la niveluri diferite, făcând referire la categorii conceptuale și ideal-tipuri. Distinge între cele două prin identificarea națiunii drept element static, iar a identității ca element dinamic – națiunea ar reprezenta așadar ca ideal-tip o comunitate umană ai cărei membri cultivă mituri, simboluri, valori și memorii împărtășite, locuind și fiind atașați de un spațiu geografic istoric (patrie), crează și diseminează o cultură publică distinctă, respectând legi și obiceiuri comune²³. Identitatea națională pe de altă parte, este înțeleasă ca reproducerea, reinterpretarea și transmiterea continuă a unui model de simboluri, valori, memorii, mituri și tradiții ce cuprinde moștenirea distinctivă a unei națiuni și totodată identificarea indivizilor cu elementele culturale ale respectivei moșteniri²⁴. Smith recunoaște uriașa varietate de forme particulare sub care se manifestă națiunea și naționalismul și încearcă, prin intermediul definirii ideal-tipului națiunii, să identifice acel numitor comun al tuturor cazurilor existente, fără a pierde specificitatea fiecărui caz în parte. Încercând să depășescă occidentalismul implicat în definirea națiunii și naționalismului²⁵, Smith pornește de la presupuziția că națiunile pot apărea în varii contexte istorico-economice, altele decât modernizarea implicată de revoluția industrială capitalistă și că, implicit, se poate identifica un tip ideal al națiunii și al naționalismului care să poată fi utilizabil analitic în toate cazurile existente. Smith nu clarifică modul în care înțelege să definească ideal-tipul. În analiza istorică, ideal-tipul poate fi de exemplu construit fie pentru analiza unor cazuri generale²⁶ (sau cu un grad ridicat de generalitate), fie particulare (cum este cazul eticii protestante²⁷). Smith nu specifică abordarea la care apelează deși textul citat, ca și altele ale sale, îndreaptă cercetătorul către ipoteza că preferă o viziune anti-modernistă care implică deconectarea fenomenului național de modernizare și, deci, de originile sale occidentale, considerând așadar că națiunea și naționalismul se manifestă transcontextual și, deci, universal. Din această perspectivă, deși am putea fi cel puțin parțial de acord cu această formulă (identificând, de exemplu modele de inițiere a fenomenului național bazate pe contagiune în contextul existenței unei presiuni structurale inter-“naționale” de a adopta modelul național), trebuie remarcat faptul că ideal-tipul națiunii este util analitic doar în anumite contexte istorice și culturale, ceea ce anulează valoarea sa explicativă universală susținută de Smith. Astfel, principala problemă metodologică este de a clarifica dacă orice colectivitate numită națiune este în fapt o națiune și în ce măsură face o confuzie între realitatea discursivă (nu ideologică, în sens de naționalism) și cea socială a națiunii. Fie Smith greșește, și națiunile nu au apărut decât în acest context particular, fie națiunea devine un concept mult prea amplu, și deci inutil din punct de vedere analitic. De altfel, specificarea în *National Identity* a faptului că națiunea este un produs eminentamente Occidental²⁸ contrazice asumția smitheană a ideal-tipului

națiunii, ilustrând mai degrabă o formă de imperialism conceptual prezentă în nucleul dur al teoriei etnosimboliste.

În același timp, Smith nu adecvează conceptul de națiune la nivelul de înțelegere – este extrem de important de notat că Weber subliniază faptul că utilizarea tipului ideal în cazul unor acțiuni încărcate cu înțelesuri (*meaningful action*) în care sensurile sunt pe deplin conștiente și explicite reprezintă cazuri marginale, dat fiind faptul că „înțelesul subiectiv al acțiunii, fie el rațional sau irațional, este conștientizat în mod clar doar ocazional și, în cazul acțiunii uniforme a unui număr mare de oameni, doar în cazul câtorva indivizi”²⁹. Ori, din această perspectivă, trebuie să distingem analitic între cazurile ce văd apariția națiunii ca fenomen social în termenii specificați de Weber (eg cele din Europa Occidentală³⁰) și cele în care se poate identifica în mod clar existența unui grup relativ larg, conștient pe deplin de înțelesurile acțiunii (cum este cazul elitei intelectuale ce inițiază sau aprofundează proiectul național, în cazul Românesc cel mai bun exemplu oferindu-l manifestul Daciei Literare ori mișcarea națională emancipatoare din Transilvania). Smith nu exclude întrutotul rolul intelectualilor, considerând că aceștia sunt extrem de importanți în ceea ce privește două aspecte fundamentale: mai întâi generalizarea ideii de națiune la nivelul întregii societăți, respectiv permanenta contribuție la reproducerea și modificarea acesteia în timp, deci la dinamica istorică a ideii naționale³¹. Însă specificul abordării etno-simboliste dezvoltată de Smith, care pune accentul pe pre-existența comunității etnice ca bază a națiunii, ocultează acțiunea conștientă de creare sau, în termenii lui Anderson, de imaginare sau inventare (la Hobsbawm și Ranger) a națiunii de către o elită intelectuală. În viziunea aceasta, națiunea apare ca o dezvoltare naturală a comunității etnice, în condițiile particulare ale modernității, intelectualitatea jucând mai degrabă rolul de rafinare și adaptare a *grand narrative* naționale, nu însă și de inițiere conștientă a acesteia – intelectualii descoperă etnia și istoria ei și și-o apropiază³².

În al patrulea rând, Smith consideră că națiunile și identitățile naționale operează simultan pe două niveluri – ca subiecți ai înțelesurilor și discursurilor, respectiv ca formule comunitare puternice în relație cu membrii, fiind totodată și efect al acestora³³. Astfel, națiunea și identitatea națională sunt în același timp și realități subiective, construite social, dar și obiective, reflectate în instituții ce modelează din exterior comportamentele și așteptările indivizilor. Trebuie specificat aici totuși faptul că structurile discursive, deși construite intersubiectiv, sunt percepute ca fiind obiective la nivel social (eg discursul identitar din manuale, mass media), fapt ce slăbește tăria afirmației metodologice a lui Smith³⁴. Ceea ce pare a scăpa lui Smith este fenomenul de reificare a națiunii³⁵. Deși la nivel ultim doar o realitate discursivă, non-materială, națiunea pare a căpăta consistență și un statut ontologic concret în virtutea simplului fapt că discursul respectiv transcende pe de-o parte durata vieții indivizilor și, pe de altă parte, este repetat la nivel formal-instituțional de o manieră insistentă, devenind parte a identității asumate de cea mai mare parte a componentilor societății. În termenii lui Bourdieu, devine parte a habitusului social și, prin aceasta, o structură obiectivă ce normează așteptări și comportamente cotidiene. În același timp, este necesar să remarcăm faptul că Smith atribuie o existență independentă națiunii în raport cu discursul național/ist (respectiv cu identitatea națională), ceea ce înseamnă că la nivel ultim trebuie să existe în mod obiectiv o „națiune”, fundamentată pe alte criterii decât cele discursiv-moderniste, așadar etnic – națiunile trebuie tratate ca fiind comunități reale³⁶. Această asumție este în fapt doar o afirmație normativă, ce nu prezintă caracterul axiomatic, ultim pe care și-l asumă, așa cum voi arăta mai jos în urma examinării definiției pe care Smith o oferă etniei. Pornind de aici, observăm că orice demers epistemic

privind apariția și evoluția națiunii și naționalismului este funciarmente condamnat la... a descoperi realitatea dar și necesitatea națiunii. Această „profeție auto-împlinită” anulează în opinia mea mare parte din valoarea epistemică a excursului etno-simbolist, în virtutea faptului că inițierea cercetării în domeniu trebuie cu necesitate să pornească de la constatarea națiunii, în consecință orice analiză nefăcând altceva decât să urmărească demonstrarea realității afirmației normative inițiale, ranforsând circularitatea implicată a paradigmei. Intuind această capcană, Smith distinge între *etnie* și națiune, respectiv între națiunea culturală și cea politică, însă din punct de vedere metodologic aceasta face prea puțin pentru clarificare, dat fiind faptul că orice *etnie* reprezintă în fapt pentru abordarea etnosimbolistă o națiune *nascendo*, o proto-națiune lipsită de conștiința naționalității sale, afirmând așadar o formă specifică de dependență de cale, prezentă de altfel și la nivelul următoarei afirmații metodologice, prin afirmarea conceptului de „națiune potențială”³⁷.

În al cincilea rând, Anthony Smith consideră că naționalismul poate și trebuie să fie analizat pe cel puțin două paliere – ca ideal-tip, naționalismul poate fi înțeles ca mișcare ideologică orientată către atingerea și menținerea autonomiei, unității și identității în numele unei populații, unii dintre membrii acesteia putând constitui o națiune reală sau potențială³⁸. Pot fi identificate așadar modele ideale de manifestare ale naționalismului, ce pot servi pe de-o parte la distincția analitică de a alte formule ideologice și, pe de altă parte la diferențierea naționalismului de simplul sentiment național³⁹. Această afirmație reflectă teza fundamentală a etnosimbolismului, și anume că națiunile se constituie pe baza obiectivă a unei/or etnii pre-existente. Consecința este că naționalismul, ca fenomen ideologic este înțeles ca proiect top-down de afirmare, rafinare și diseminare a unui model politic particular, în timp ce sentimentul național este înțeles ca model identitar grass-roots existent la nivelul etniei, fiind implicit non-politic și neorganizat. În această logică, situația ideală este cea în care naționalismul și sentimentul național se suprapun într-un mod fericit, în sensul în care discursul naționalist fie reflectă fie se regăsește reflectat la nivelul sentimentului național, dându-i acestuia astfel o „voce”. Însă Smith nu explică ce înțelege prin „națiune potențială”, iar acest fapt sugerează că naționalismul *poate* crea națiuni, reluând așadar teza modernistă a lui Gellner și pe care formal o recuză. Dacă distincția dintre națiunea reală și cea potențială este dată de sentimentul național, se presupune că o națiune potențială este reprezentată de acea populație lipsită de conștiința identității etnice colective, de sentimentul național. Asta însă nu înseamnă că respectivul grup/uri umane *nu* are/au o anumită conștiință identitară colectivă, ci doar că aceasta nu este etnicizată fapt ce, implicit, ilustrează infirmarea tezei etno-simboliste. În acest context, afirmarea „potențialității” națiunii implică totodată și o formă de naționalism metodologic derivată probabil din modelul occidental-centrist al teoriilor modernizării și care se concretizează în „dependența de cale” de care aminteam mai sus – pe de-o parte Smith statuează cu claritate că *doar* națiunea reprezintă punctul final al organizărilor umane și, pe de altă parte, că „evoluția” către modelul național a diverselor populații/etnii este o necesitate.

Cel de-al doilea palier are în vedere faptul că fenomenul naționalist este întotdeauna particular, rod al unor procese socio-culturale distincte ce au loc atât în interiorul comunităților, cât și între acestea⁴⁰. Astfel, Smith consideră că naționalismul ca ideal-tip se poate dovedi a fi extrem de util în analiza diferitelor formule ideologice real-existente, facilitând evidențierea particularităților ce constituie în ultimă instanță substanța acestora. În același timp, naționalismul apare ca o curea de transmisie ce leagă națiunea culturală pasivă (originată în comunitatea etnic-definită preexistentă) și națiunea politică, activă. Acesta reprezintă în fapt elementul intim ce plasează etnosimbolismul la intersecția dintre perenialism și modernism, modelul prin

care Smith a încercat să depășească dihotomia paradigmatică din domeniu, propunându-și să reconcilieze două modele explicative puternic contrastante.

Ultima afirmație metodologică propusă de Smith vizează problematica așa-numitului „declin al națiunilor”: emergența națiunilor este, în fiecare caz în parte, rodul unor procese sociale anume și a combinației acestora de-a lungul timpului, rezultând în modele ce tind să se apropie mai mult sau mai puțin de ideal-tipul națiunii. Fenomenul „declinului națiunii” este, din această perspectivă, doar o parte a dinamicii mai ample prin care diversele comunități se apropie sau se îndepărtează de ideal-tipul națiunii⁴¹. Problema centrală pe care o generează această abordare este cea naționalismului metodologic (față de care, de altfel, în repetate rânduri Smith s-a poziționat critic). Smith adoptă o poziție epistemologică reduționistă, prin care vede națiunea drept singur model de organizare socială, mai mult, suprapunând-o tiparului instituțional al statului națiune⁴² și implicit contrazicând prima afirmație metodologică, ce statua distincția analitică dintre stat și națiune.

Astfel, cum am mai afirmat, în virtutea existenței a ceea ce Smith numește „nucleul etnic”⁴³, societățile umane sunt cumva „condamnate” la a crea națiuni ori la a se raporta permanent la modelul național ca panaceu al modernizării. Prin aceasta, transpare o atitudine conservatoare vizând cunoașterea în aria națiunii și naționalismului, creând așteptări din punct de vedere epistemic și, implicit, alterând rezultatele investigațiilor de specialitate prin asumția implicită a dependenței de cale. Cu alte cuvinte, cercetând tipologiile organizărilor umane în istorie, cu necesitate cercetătorul se va întâlni cu națiunea sau cu forme „primitive” ori premoderne ale acesteia, astfel condiționând cunoașterea fenomenelor sociale la o raportare implicită la fenomenul etno-național. Fără a nega relevanța dimensiunii etnice, cum par a face cea mai mare parte a moderniștilor⁴⁴, consider că un amănunt trebuie subliniat în mod particular: etnia reprezintă *doar una* dintre dimensiunile unei posibile organizări politice colective care, odată cu apariția modernității, a devenit dominantă. Cu alte cuvinte, este vorba despre o *schimbare de accent*, dar nu despre o simplă continuitate. Este vorba despre o trecere de la o varietate de formule colectiv-identitare la cea etno-politică și, totodată, poate mai puțin discutat, despre apariția unui model discursiv incluziv – modelele identitare anterioare, fie ele definite religioasă, sangvin, economic, instituțional sau altfel sunt fie șterse, fie devin elemente componente ale unei narații identitare conștiente, egalitare și anonime, ce pune individul într-un con de umbră în favoarea colectivității naționale transgeneraționale. Smith operează însă cu o concepție „obiectivă” privind națiunea și identitatea națională, extrem de asemănătoare cu pozițiile primordialiste și perenialiste, exprimându-se extrem de clar în acest sens – dincolo de particularitățile specifice oricărei națiuni, se pot identifica modele universale, care sunt „puternic influențate de tradiții culturale străvechi, ce se originează în lumea antică și care, într-o formă modificată, au continuat să-și facă simțită influența chiar și într-o lume puternic secularizată și interdependentă”⁴⁵.

Întrebarea la care etno-simbolismul nu răspunde cu claritate este *de ce, cum* are loc această tranziție și *în ce rezidă*, doar o constată, iar cheia acestei probleme consider că se află în modul de definire al etniei, respectiv în relația acesteia cu națiunea din perspectivă etno-simbolistă. Etnia devine importantă odată cu emergența modernității, iar întrebarea cea mai importantă din punctul meu de vedere vizează cauzele reale ale acestei schimbări de accent. Problema de esență este dacă nu cumva definiția etno-simbolistă a etniei nu se suprapune până la identitate unei definiții sociologice a culturii, în consecință dimensiunea etnică fiind atot-cuprinzătoare (de la limbă la religie) și prin aceasta lipsită de valoare epistemică. În *The Ethnic origins of*

Nations, vorbind despre statutul etniei ca precursori ale națiunii, Smith definește etnia ca fiind „o populație umană cu mituri, istorii și culturi împărtășite, având o asociere cu un anumit teritoriu și un sentiment al solidarității”⁴⁶. În primul rând trebuie să remarc occidental-centrismul definiției, exprimat de legătura pe care Smith consideră că etniile o au cu un anumit teritoriu. Teritorialitatea etniei este un element târziu, ce poate fi conectat în mod direct cu emergența statului modern în Occident, acesta definindu-se în mod explicit prin legătura sa cu un teritoriu specific (reprezentând tranziția de la guvernarea oamenilor la cea a teritoriului⁴⁷), cel mai bun exemplu reprezentându-l apariția granițelor odată cu zorii modernității⁴⁸. Se poate observa însă cu claritate faptul că etnicitatea și teritoriul nu sunt conectate cu necesitate, existând etnii care nu se definesc și prin existența acestui element, așa cum este de exemplu cazul romilor sau al multor societăți asiatice ori africane. Eliminând teritorialitatea din definiție ca expresie a unui tip particular de etnie, rămânem doar cu o serie de trăsături ce pot defini orice grup cultural. Cu alte cuvinte, nu mai putem face de exemplu diferența între un fan-club Rolling Stones ori o galerie de fotbal și o etnie. Devine prin aceasta etnia, ca și națiunea, un concept atot-cuprinzător și prin aceasta gol de conținut, cum sugeram mai sus? Mai mult, prezența conceptului de „cultură” în definiție nu face decât să sporească gradul de neclaritate, finalmente rezultând că etnia se poate defini doar prin sine însăși, ceea ce nu aduce absolut nimic nou în privința subiectului în afară de constatarea circularității definiției. Sinonimia ce pare a exista în cazul relației cultură-etnie nu poate fi depășită decât prin recunoașterea faptului că etnia reprezintă o formă particulară de manifestare a culturii în modernitate, mai precis prin *politizarea acesteia în cadrul statului modern*.

Astfel, trebuie remarcat, așa cum o face și M. Guibernau⁴⁹, faptul că Smith nu abordează deloc națiunea și din perspectivă politică (la care, în completare, aș adăuga și economică, dimensiune la care de fapt a renunțat), fapt ce grevează asupra imaginii de ansamblu a națiunii și naționalismului oferită de etnosimbolism, limitând implicit modelul de cunoaștere propus de acesta. Smith preia modelul propus în 1908 de Meinecke, care distingea între *Kulturnation* și *Staatsnation*, mai precis între comunitatea culturală în genere pasivă și națiunea politică, autodeterminată și activă⁵⁰. Această decizie metodologică reduce problema națiunii la dezbateră clasică a antropologiei politice descrisă de Balandier – maximalism versus minimalism, unde Smith se poziționează cu precizie de partea tezei minimaliste, prin aceea că disociază politicul de comunitate și cultură, trecând cu vederea că, de fapt, „politicul nu poate fi izolat din punct de vedere analitic de rudenie, religie, asocieri bazate pe vârstă sau societăți secrete, deoarece acestea sunt exact instituțiile prin care puterea și autoritatea se manifestă”⁵¹. În fapt, din această perspectivă, etnosimbolismul eludează întrebări extrem de importante, precum: poate fi disociaată cultura de politică în momentul când examinăm identitatea națională? Care sunt consecințele politice ale faptului de a fi recunoscut ca sau a avea pretenția de a fi recunoscut ca „națiune” în lumea modernă?⁵², care este relația politică dintre cultură, etnie și modul de organizare politică?

Concluzii

Liah Greenfield consideră că ideea de națiune a fost transferată de la o societate la alta, reflectându-se mai apoi în forme diferite de naționalism (prin modificarea locală a ideilor importate în funcție de circumstanțele locale și reinterpretarea lor prin prisma tradițiilor specifice) și afirmând astfel că fenomenul naționalist nu este deloc uniform, contrar opiniei generale⁵³. Greenfield

abordează însă pasager acest aspect care mi se pare foarte important, în general pentru teoria națiunii și naționalismului, dar și în particular pentru cercetarea emergenței națiunilor periferice mici în Europa, cum este cazul românesc, putând oferi și o rezolvare problemei metodologice explorate mai sus. Pornind de la afirmația lui Greenfield, putem spune că se poate vorbi despre un fenomen de contagiune în ceea ce privește apariția națiunii și naționalismului, ce radiază dinspre zona de apariție inițială – cea a Vestului european – către periferia continentului și, mai apoi pe glob, în (fostele) colonii. Elementele caracteristice acestui proces îl reprezintă pe de-o parte absența – în cazul societăților care preiau modelul național – condițiilor specifice care au condus la apariția națiunii în zona de proveniență (eg revoluția industrială, capitalism, stat centralizat/absolutism monarhic, mediul anarhic inter-“național” șamd), iar pe de altă parte, faptul că apelul la națiune răspunde în mod fericit provocărilor particulare existente la nivelul respectivelor societăți (eg relația cu un colonizator, cu un imperiu multinațional, o ordine feudală injustă șamd), astfel încât construcția națiunii, respectiv stimularea sentimentului naționalist s-au dovedit a fi strategii viabile în contexte politico-economice și culturale extrem de diferite. Este vorba despre o contagiune ce se manifestă în primă instanță discursiv (sau, în termeni marxști, la nivel suprastructural), fiind totodată și o sursă de prestigiu social pentru agenții săi (individuali sau colectivi), națiunea neavând însă cu necesitate o existență socială reală (propunându-și însă a dobândi una). Acesta este momentul în care etnia începe să joace un rol central, petrecându-se tranziția amintită mai sus, de la formule identitare variate și suprapuse, către modelul național(ist) egalitar și unic. Motivul acestei tranziții îl constituie însăși nucleul discursiv-ideologic al națiunii și naționalismului, care este preluat prin intermediul fenomenului de contagiune amintit mai sus, și care accentuează în mod special etnicitatea ca dimensiune constitutivă a națiunii politice. Existența etnicității în nucleul dur al națiunii și naționalismului se originează în mitul unității națiunii, respectiv în așteptarea ca aceasta să fie în mod fundamental omogenă⁵⁴, complementare suveranității statului centralizat. Pluralismul multicultural (și nu numai) specific ordinii politice anterioare (de exemplu, în Franța pe care Mirabeau o numea „un agregat de popoare neunite”, se vorbeau nu mai puțin de șapte limbi – occitana, germana, basca, bretona, catalana, italiana, idiș – pe lângă dialectele francezei propriu-zise) devine indezirabil, incompatibil cu idealul corpului unic al națiunii suverane invocată de exemplu de Sièyes în *Ce este Starea a Treia*. De aici și nevoia intervenției instituționale a statului, prin mijloacele sale specifice și în mod cât se poate de conștient, așa cum o ilustrează intervenția în Convenția dramaturgului Marie-Joseph Chénier, care se întreba retoric: „care este datoria noastră în a organiza învățământul public? Aceea de a crea republicani; și, mai mult decât atât, de a forma Francezi, de a înzestra națiunea cu fizionomia sa unică”⁵⁵. Cu alte cuvinte, etnicitatea (sau elemente ale acesteia, precum limba) apare drept caracteristică socială singulară (în detrimentul religiei sau breslei de exemplu) capabilă a încarna social suveranitatea populară abstractă și egalitară, și totodată a constitui baza cetățeniei ca model de apartenență la comunitatea politică națională și de legitimare a statului modern, în contextul monopolului autorității politice exercitate de acesta (ce implică, în termenii weberieni, eliminarea oricăror alte centre de putere alternativă – feudali, biserică, bresle, orașe libere șamd). Este vorba în fapt de un proces prin care dimensiunile identitare care contrazic în mod esențial discursul politic legitimator emergent (fie prin recunoașterea sau raportarea la o autoritate – individuală sau colectivă – alternativă centrului politic existent sau dezirabil, fie prin afirmarea unui discurs identitar perceput drept centrifug) sunt eliminate în virtutea incompatibilității lor cu modelul politic modern bazat pe suveranitate populară, autodetermi-

nare și autoritate centralizată. În consecință, etnia sau elemente ale acesteia devin opțiunea principală ca schelet al construcției naționale.

Așadar putem observa că apariția națiunii nu necesită reproducerea condițiilor socio-politice și economice originare, și că implicit națiunea se dovedește a fi un concept ce poate fi extrem de ușor adaptat diferitelor realități sociale. Neîndoielnic, sorgintea europeană este vizibil prezentă (în particular prin apelul la conceptul de suveranitate, respectiv prin cel de autodeterminare, ambele conectând națiunea la o formulă instituțională politică particulară, statul-națiune modern), astfel necesitând o atenție specială din punct de vedere analitic în ceea ce privește tensiunea dintre existența discursivă a națiunii și realitatea social-politică, cum în mod similar se pune problema și în cazul statului modern. Așa cum extinderea statului național modern la scara întregului glob în a doua jumătate a secolului XX a ilustrat ruptura dintre existența formală și cea substanțială a acestui model de organizare politică prin apariția statelor fragile sau eșuate⁵⁶, tot așa adoptarea națiunii ca tip dezirabil de comunitate politică se lovește de realități sociale incompatibile, ce pot da naștere unor „națiuni eșuate”, ce au o existență exclusiv discursivă, cum este de exemplu cazul celei irakiene sau siriene.

În consecință, din punct de vedere teoretic, modelul național poate fi aplicabil oricărei societăți umane, însă cu mențiunea că vorbim despre o realitate discursivă⁵⁷, care nu are și o existență socială reală, neavând inițial cu necesitate o reflexie în plan etnic. Mai degrabă modelul național este cel care exercită o presiune vizibilă asupra socialului în ideea „eticizării” sale și nu invers, așa cum pare a susține teza etno-simbolistă.

Cu alte cuvinte, trebuie să distingem între existența discursivă sau ideologică și cea socială a națiunii, iar clarificările propuse de Smith și amintite mai devreme trebuie astfel să fie privite prin această prismă particulară, inclusiv ideal-tipul națiunii pe care el îl formulează.

Note

¹ Cercetător postdoctoral, Școala Națională de Studii politice și Administrative, București, beneficiar al proiectului Burse doctorale și postdoctorale pentru tineri cercetători în domeniul științelor politice, științe administrative, științele comunicării și sociologie, POSDRU/159/1.5/S/134650, finanțat prin Programul Operațional Sectorial Dezvoltarea Resurselor Umane 2007-2013 și co-finanțat de Fondul Social European.

² Vezi de ex. Brubaker Rogers, „In the Name of the Nation: Reflections on Nationalism and Patriotism”, în *Citizenship Studies*, Vol. 8, No. 2, June 2004, p. 115.

³ Conversi, Daniele, „Reassessing Current Theories of Nationalism: Nationalism as Boundary Creation and Maintenance”, în *Nationalism and Ethnic Politics*, Vol. I, No. 1, Spring 1995, pp. 73-85.

⁴ Ibidem, p. 75.

⁵ Armstrong John Alexander (1982) *Nations before Nationalism*, University of North Carolina Press.

⁶ Ibidem, p. 9.

⁷ Smith Anthony D. (1998) *Nationalism and Modernism. A Critical Survey of recent Theories of Nations and Nationalism*, London&New York: Routledge, p. 185.

⁸ Malešević Siniša (2006) *Identity as Ideology. Understanding Ethnicity and Nationalism*, New York: Palgrave, p. 113.

⁹ Smith Anthony D. (2008), *The Cultural Foundations of Nations. Hierarchy, Covenant and Republic*, Oxford: Blackwell, p. 20.

¹⁰ Conversi Daniele, „Mapping the Field: Theories of Nationalism and the Ethnosymbolic Approach”, în Leoussi Athena S., Grosby Steven (Eds.) (2007) *Nationalism and Ethnoscymbolism. History, Culture and Ethnicity in the Formation of Nations*, Edinburgh: Edinburgh University Press, p. 21.

¹¹ Hearn Jonathan (2006) *Rethinking Nationalism. A Critical Introduction*, New York: Palgrave Macmillan, p. 173.

¹² Smith Anthony D. (2007) „Nations in Decline? The Erosion and Persistence of Modern National Identities”, în Young Mitchell, Zuelow Eric, Sturm Andreas (Eds.) *Nationalism in a Global Era. The Persistence of Nations*, London&New York: Routledge, p. 17.

¹³ Tilly Charles, (2002) *Revoluțiile europene (1492-1992)*, Iași: Polirom, p. 58.

¹⁴ Vezi de exemplu Nicolescu Valentin Quintus, „Third World States: Building Political Institutions on a Different Ground”, în *Lex et Scientia (LESIJ)*, Vol. 17, Issue 1, 2010, pp. 395-405.

¹⁵ Waller Michael, Linklater Andrew (Eds.) (2003) *Political Loyalty and the Nation-State*, London&New York: Routledge, p. 1; vezi și exprimarea lui Gellner „monopolul educației legitime este acum mai important, mai esențial decât monopolul violenței legitime”, în Gellner Ernest (1997) *Națiuni și naționalism. Noi perspective asupra trecutului*. București: Antet, p. 57.

¹⁶ Vezi de exemplu Alan James (1986) *Sovereign Statehood: The Basis of International Society*, London: Allen and Unwin, p. 278; R. J. Johnston, David B. Knight, and Eleonore Kofman, „Nationalism, Self-Determination, and the World Political Map: An Introduction”, în *National Self-determination and Political Geography*, ed. Johnston, Knight, and Kofman (1988), London: Croom Helm, p. 8.

¹⁷ Vezi Smith Andthony D. (1995) *Nations and Nationalism in a Global Era*, Cambridge: Polity Press.

¹⁸ Wimmer Andreas, Schiller Glick Nina, „Methodological Nationalism and Beyond: Nation-State Building, Migration and the Social Sciences”, în *Global Networks*, Vol. 2, Issue 4 (2002), p. 306.

¹⁹ Idem. Vezi și Calhoun Craig (1997) *Nationalism*, Minneapolis: University of Minnesota Press, p.3.

²⁰ Smith Anthony D. (2007) „Nations in Decline? The Erosion and Persistence of Modern National Identities”, în Young Mitchell, Zuelow Eric, Sturm Andreas (Eds.) *Nationalism in a Global Era. The Persistence of Nations*, London&New York: Routledge, p. 17.

²¹ Canovan Margaret (1996) *Nationhood and Political Theory*, Cheltenham&Northampton: Edward Elgar, pp. 5-13.

²² Vezi Holbraad, Carsten (2003) *Internationalism and Nationalism in European Political Thought*, New York: Palgrave Macmillan, pp. 97-168.

²³ Smith Anthony D. (2007) „Nations in Decline?” în op.cit., p. 18. Interesant este faptul că Smith și-a reformulat definiția, renunțând la câteva aspecte extrem de importante – cultura publică *de masă*, respectiv economia comună – prezente în definiția clasică din 1991 – Smith Anthony D. (1991) *National Identity*, London: Penguin Books, p. 14.

²⁴ Smith Anthony D. (2008), *The Cultural Foundations of Nations*, p. 19.

²⁵ Și pe care îl și constată, spunând că „este, desigur, o concepție particulară a Occidentală asupra națiunii. Însă Occidentul a exercitat o puternică, definitorie influență asupra înțelegerii noastre a unității numite națiune”, în Smith Anthony D. (1991) *National Identity*, London: Penguin Books, p.9.

²⁶ Weber Max (1978), *Economy and Society*, Berkeley&Los Angeles: California University Press, Vol. I, p. 20 și urm.

²⁷ E.g. Weber, Max (1998) *Sociologia religiei*, București: Teora, în particular cap I, pp. 9-36.

²⁸ Vezi nota 25.

²⁹ Weber, Max, *Economy and Society*, ed cit, pp. 21-22.

³⁰ Gellner, urmând o metodologie weberiană, tratează și el problema, remarcând că agenții istorici ai națiunii și naționalismului „nu sunt conștienți de ceea ce fac” – Gellner Ernest (1997) *Națiuni și naționalism. Noi perspective asupra trecutului*. București: Antet, p. 78. În ceea ce mă privește, tind să consider, asemeni lui Brendan O’Leary, că Gellner duce prea departe această formulă, eludând minoritatea conștientă reprezentată de liderii mișcărilor naționale/iste: „naționaliștii ce construiesc națiunea *recumosc* consecințele benefice al naționalismului, iar acest fapt ajută la explicarea difuzării sale politice. Naționaliștii consideră că procesul de construcție națională va distruge inhibițiile religioase sau tradiționaliste, respectiv blocajele politice – precum dominația imperialistă sau barierele de castă ce previn eliberarea forțelor productive economice, respectiv a

energiilor politice și culturale” – O’Leary Brendan, „On the Nature of Nationalism: An Appraisal of Ernest Gellner’s Writings on Nationalism”, în *British Journal of Political Science*, Vol. 27, Issue 2 (1997), p. 204.

³¹ Vezi de exemplu Smith Anthony D. (1991) *National Identity*, p. 12.

³² Smith Anthony D. (2008), *The Cultural Foundations of Nations*, p. 21

³³ Smith Anthony D. (2007) „Nations in Decline?”, p. 18.

³⁴ Vezi Van Dijk Teun, „Structures of Discourse and Structures of Power”, în *Communication Yearbook* Vol. 12 (2012), pp. 18-59.

³⁵ Deși în altă parte observă pericolul reificării națiunii și a statului – vezi Smith Anthony D. (2007) *Ethno-symbolism and Nationalism. A Cultural Approach*, London&New York: Routledge, p. 42.

³⁶ Smith Anthony D. (2007) „Nations in Decline?”, p. 43.

³⁷ Ibidem, p. 44. Asupra acestui aspect, vezi mai jos.

³⁸ ibidem, p. 18.

³⁹ Idem.

⁴⁰ Idem.

⁴¹ Idem.

⁴² Wimmer Andreas, Schiller Glick Nina, „Methodological Nationalism and Beyond: Nation-State Building, Migration and the Social Sciences”, p. 306-7. Vezi și Beck Ulrich (2006) *The Cosmopolitan Vision*, Cambridge: Polity Press, pp. 29-30.

⁴³ Smith Anthony D. (2007) *Ethno-symbolism and Nationalism. A Cultural Approach*, p. 45.

⁴⁴ Cel mai bun exemplu constituindu-l expresia lui Gellner, conform căreia „naționalismul nu reprezintă trezirea la conștiința de sine a națiunilor: el inventează națiuni acolo unde ele nu există”, Gellner Ernest (1965) *Thought and Change*, Chicago: University of Chicago Press, p. 168.

⁴⁵ Smith Anthony D. (2008), *The Cultural Foundations of Nations.*, p. ix

⁴⁶ Smith Anthony D. (1986) *The Ethnic Origins of Nations*, Oxford: Blackwell, p. 32.

⁴⁷ Vezi Wilson Thomas M., Donnan Hastings (Eds) (1998) *Border Identities. Nation and State at International Frontiers*, Cambridge: Cambridge University Press, pp. 8-9.

⁴⁸ Ibidem, p. 9. Vezi de asemenea și White George W. (2000) *Nationalism and Territory. Constructing Group Identity in Southeastern Europe*, New York: Rowman&Littlefield Publishers, pp.15-44.

⁴⁹ Guibernau Montserrat, „Anthony D. Smith on Nations and National Identity: A Critical Assessment”, în *nations and Nationalism*, Vol. 10 (1/2), 2004, p. 126.

⁵⁰ Smith Anthony D., (1991) *National Identity*, p. 8.

⁵¹ Lewellen Ted C. (2003) *Political Anthropology. An Introduction*, 3rd ed, Westport and London: Praeger, p. ix.

⁵² Smith Anthony D., (1991) *National Identity*, p. 8.

⁵³ Greenfield Liah (2006) *Nationalism and the Mind. Essays on Modern Culture*, Oxford: Oneworld, p. 76.

⁵⁴ Idem. Așteptare reflectată ulterior în politicile de naționalizare a teritoriului ocupat politic de statul-națiune.

⁵⁵ În David A. Bell (2001) *The Cult of the Nation in France. Inventing Nationalism 1600-1800*, Cambridge, Mass&London: Harvard University Press, p. 14.

⁵⁶ Ghani Ashraf, Lockhart Clare (2008) *Fixing Failed States. A Framework for Rebuilding a Fractured World*, Oxford: Oxford University Press, pp. 17-32; Bates Robert H. (2008) *When Things Fell Apart. State Failure in Late-Century Africa*, Cambridge: Cambridge University Press, pp- 9-10 (consideând că etnicitatea și violența sunt consecințe ale statului eșuat, pe când diversitatea etnică nu conduce la violență, fapcare, în opinia mea, propune o regândire a relației stat modern-etnicitate în contextul teoriilor națiunii și naționalismului) etc.

⁵⁷ Vezi de Cilla Rudolf, Reisinger Martin, Wodak Ruth, „The Discursive Construction of National Identities”, în *Discourse & Society*, Vol 10 (2) 1999, pp. 149-173.

Bibliografie

1. Alan James (1986) *Sovereign Statehood: The Basis of International Society*, London: Allen and Unwin;
2. Armstrong John Alexander (1982) *Nations before Nationalism*, University of North Carolina Press;
3. Bates Robert H. (2008) *When Things Fell Apart. State Failure in Late-Century Africa*, Cambridge: Cambridge University Press;
4. Brubaker Rogers, „In the Name of the Nation: Reflections on Nationalism and Patriotism”, în *Citizenship Studies*, Vol. 8, No. 2, June 2004, pp. 115-127;
5. Calhoun Craig (1997) *Nationalism*, Minneapolis: University of Minnesota Press;
6. Canovan Margaret (1996) *Nationhood and Political Theory*, Cheltenham&Northampton: Edward Elgar;
7. Conversi, Daniele, „Reassessing Current Theories of Nationalism: Nationalism as Boundary Creation and Maintenance”, în *Nationalism and Ethnic Politics*, Vol. I, No. 1, Spring 1995, pp. 73-85;
8. David A. Bell (2001) *The Cult of the Nation in France. Inventing Nationalism 1600-1800*, Cambridge, Mass&London: Harvard University Press;
9. de Cilla Rudolf, Reisingl Martin, Wodak Ruth, „The Discursive Construction of National Identities”, în *Discourse & Society*, Vol 10 (2) 1999, pp. 149-173;
10. Featherstone, Mike (Ed.) (2001) *Global Culture. Nationalism, Globalization and Modernity*, London& Thousand Oaks: Sage;
11. Gellner Ernest (1965) *Thought and Change*, Chicago: University of Chicago Press;
12. Gellner Ernest (1997) *Națiuni și naționalism. Noi perspective asupra trecutului*. București: Antet;
13. Ghani Ashraf, Lockhart Clare (2008) *Fixing Failed States. A Framework for Rebuilding a Fractured World*, Oxford: Oxford University Press;
14. Guibernau Montserrat, „Anthony D. Smith on Nations and National Identity: A Critical Assessment”, în *nations and Nationalism*, Vol. 10 (1/2), 2004, pp. 125-141;
15. Hearn Jonathan (2006) *Rethinking Nationalism. A Critical Introduction*, New York: Palgrave Macmillan;
16. Holbraad, Carsten (2003) *Internationalism and Nationalism in European Political Thought*, New York: Palgrave Macmillan;
17. Johnston, Knight, and Kofman(Eds.) (1988) *National Self-determination and Political Geography*, London: Croom Helm;
18. Leoussi Athena S., Grosby Steven (Eds.) (2007) *Nationalism and Ethnoscymbolism. History, Culture and Ethnicity in the Formation of Nations*, Edinburgh: Edinburgh University Press;
19. Lewellen Ted C. (2003) *Political Anthropology. An Introduction*, 3rd ed, Westport and London: Praeger;
20. Malesevic Sinisa (2006) *Identity as Ideology. Understanding Ethnicity and Nationalism*, New York: Palgrave;
21. O'Leary Brendan, „On the Nature of Nationalism: An Appraisal of Ernest Gellner's Writings on Nationalism”, în *British Journal of Political Science*, Vol. 27, Issue 2 (1997), pp. 191-222;
22. Smith Andthony D. (1995) *Nations and Nationalism in a Global Era*, Cambridge: Polity Press;
23. Smith Anthony D. (1991) *National Identity*, London: Penguin Books;
24. Smith Anthony D. (1998) *Nationalism and Modernism. A Critical Survey of recent Theories of Nations and Nationalism*, London&New York: Routledge;
25. Smith Anthony D. (2007) *Ethno-symbolism and Nationalism. A Cultural Approach*, London&New York: Routledge;
26. Smith Anthony D. (2008), *The Cultural Foundations of Nations. Hierarchy, Covenant and Republic*, Oxford: Blackwell;
27. Smith Anthony D., (1986) *The Ethnic Origins of Nations*, Oxford: Blackwell;
28. Tilly Charles, (2002) *Revoluțiile europene (1492-1992)*, Iași: Polirom;
29. Van Dijk Teun, „Structures of Discourse and Structures of Power”, în *Communication Yearbook Vol 12* (2012), pp. 18-59;
30. Waller Michael, Linklater Andrew (Eds.) (2003) *Political Loyalty and the Nation-State*, London&New York: Routledge;

31. Weber Max (1978), *Economy and Society*, Berkeley&Los Angeles: California University Press;
32. Weber, Max (1998) *Sociologia religiei*, București: Teora;
33. White George W. (2000) *Nationalism and Territory. Constructing Group Identity in Southeastern Europe*, New York: Rowman&Littlefield Publishers;
34. Wilson Thomas M., Donnan Hastings (Eds) (1998) *Border Identities. Nation and State at International Frontiers*, Cambridge: Cambridge University Press;
35. Wimmer Andreas, Schiller Glick Nina, „Methodological Nationalism and Beyond: Nation-State Building, Migration and the Social Sciences”, in *Global Networks*, Vol. 2, Issue 4 (2002), pp. 301-334;
36. Young Mitchell, Zuelow Eric, Sturm Andreas (Eds) *Nationalism in a Global Era. The Persistence of Nations*, London&New York: Routledge.